

GİRİŞ¹

Bilindiği üzere Orta Asya yâhut Türkistan olarak adlandırılan geniş coğrafyada Hun, Kök Türk ve Uygurlar'dan sonra Kırgızlar idâreyi ele almış fakat kaynakların ifâdesiyle devlet yönetiminde, savaşçılıkta oldukları kadar tecrübeli olmadıkları için kısa bir süre sonra hâkimiyeti Moğol asıllı Kıtanlara kaybetmişlerdi. Kırgız taarruzu Uygurların devlet düzenini ortadan kaldırmıştı fakat onlara bağlı bâzı boyların batı yönünde harekete geçip yine önlerindeki boy ve toplulukları iterek kendilerine yeni mahâller edindikleri belirtilmektedir. İşte Kara Hanlılar, yurt arayışındaki bu boylardan neşet etmiştir. Onlar her ne kadar İslâmiyet'i benimseyerek yeni bir kültür dâiresine girmişlerse de teslim aldıkları maddî ve mânevî mirâsı hakkıyla haleflerine devredeceklerdir.

Bu çalışma, bütün özellikleri göz önüne alındığında büyük bir ehemmiyete sâhip bulunan Kara Hanlılar teşekkülünün Türk Devleti'nde iktidâra gelişi itibâriyle geçirdiği tarihsel gelişimi ele almaktadır.

A-KARA HANLI ADI

“Kara Hanlı” tâbiri, zikrolunan devlete adını vermiş olan sülâleye verilen isimlerden bir tânesidir. Bu ad, Avrupalı Şarkîyatçı V. V. Grigorev'in 1874 yılında yayımlamış olduğu makalesinde onlar için “Mâverâünnehir Kara Hanlıları” sözünü kullanmasından beri ilim câmiâsında bu şekliyle kabûl görmüş ve günümüze kadar da kullanılagelmiştir. Kara Hanlı ismindeki “Kara” ifâdesi, hânedâna mensûp olan hükümdârların kendi unvanlarında sıklıkla kullandıkları bir tâbir olarak karşımıza çıkmaktadır. Grigorev'in sülâleyi bu şekilde adlandırması da herhâlde bu hususla ilgilidir.²

¹ İsmail Ozan Çevik, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi.

² Reşat Genç, “Karahanlılar”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, C. 6, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, sf. 137.

Kara Hanlı ismini izâh etmek için, Türk kültürünün öğelerinden bir tanesi olan renkler meselesine değinmek zarûrî görünmektedir. Türkler hakkında bilgi veren vesîkalar, Kara Hanlılar'dan çok önceki devirlerden itibâren bu konu ile alâkalı kayıtlar tutmuşlardır. Örneğin, Hun [Hsiung-nu] Hakanı Mo-tun, sayıları 300 bini aşan seçkin süvâri ordusunu Çin İmparatoru Kao-ti'nin üzerine gönderip kendisini Pai-teng Dağı'nda kuşatma altına aldığıında Hun [Hsiung-nu] ordusu bulundukları yöne göre atlarının renkleri esas alınarak tasnîf edilmişti.³ Yine Uygur Türkçesi ile yazılmış Oğuznâme'ye bakıldığında, Oğuz Kağan'ın babası Ay Kağan iken, Batı Türkleri'nin rivâyetlerine göre ise Kara Han'dır. Kök Türk Kağanlığı'nın kurucusu Bumin Kağan'ın büyük oğlu Kara Kağan unvanını taşımış, İstemi Yabgu'nın ölümünden sonra babasının vazîfesini üstlenen oğlu Tardu da Kara Çor olarak anılmıştır.⁴

Türk kültüründe doğu yönü gök, batı yönü ak, güney yönü kızıl, kuzey yönü ise kara renkleri ile ifâde edilmiştir. Kaşgarlı Mahmud, âbide eserinde “Kara” sözcüğünün Hakanîlerin Hanlarına verilen bir isim olduğunu ve bu adın alınışına dâir bir hikâyenin mevcûd olduğunu belirtmiştir.⁵ Pritsak'a göre Türkçe “Kara” sözü, Türklerin hukukî rumuzunda büyüklük ve yükseklik belirten bir tâbir olmuş ve bundan dolayı mezkûr devlet yöneticileri bu kelimeyi unvanlarının başında defaâtle kullanmışlardır.⁶ Ayrıca araştırmacılar bu sözcüğün, “kuvvetli” manâsına geldiğini belirtmektedir.

Kara Hanlılar için kullanılan bir diğer isim ise “İlek Han” tâbiridir. Bu ifâde de yine Kara Hanlı hükümdârlarının birçoğu tarafından kullanılan “İlig” unvanının müşteşrîkler tarafından bu şekilde okunmasından neşet etmiştir. Türk devlet ve toplum yapısında il kelimesinin hem yaşanılan coğrafya, vatan hem millet hem de devlet manâsında kullanıldığını görmekteyiz. “İlig”, tıpkı

³ Ayrıntılı bilgi için bkz: Ayşe Onat, *Han Hânedanlığı Târîhi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, TTK Basımevi, Ankara 2004, sf. 9-10.

⁴ Saadettin Gömeç, “Kara Unvânı ve Kara Hanlıların Menşei Üzerine”, *History Studies*, 2/2, 2010, sf. 29.

⁵ Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvân ü Lugâti 't-Türk*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007, sf. 401.

⁶ Omelyan Pritsak, “Kara-Hanlılar”, *İA*, C. 6, Maarif Basımevi, İstanbul 1955, sf. 251.

Osmanlılar dönemindeki ‘‘Devletl ’’ t bisi gibi ‘‘millele, ülkeye ve devlete sâhip çıkan, onları koruyan’’ anlamını belirtmektedir. Dolayısıyla konu üzerine çalışma yapan batılı müverrihlerin bu Türkçe unvanı ve man sını bilmediklerinden, kelimeyi Arapça harfleri ile yazılış h liyle ‘‘ lek’’ şeklinde okumaları, devletin ‘‘ lek-Hanlar’’ gibi bir adla daha anılmasını ber berinde getirmiştir.⁷ Bunun yanısıra onlar  sl m t rihi kaynaklarında Hakaniyye (Hakanlılar), Haniye,  l-i Hakan, Hakaniy n, M l k ’l-Hakaniyye, Evl d ’l-Haniyye, M l k ’l-Haniyye el-Etr k,  l-i Efrasy b et-T rk  vs. gibi isimlerler de anılmışlardır.⁸

B-KARA HANLILAR’IN MENŐE 

Kara Hanlılar’ın menşei hususunda mevcut kaynaklarda yer alan bilgilerin yetersiz olması, bu konuda muhtelif görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Konu  zerine ihtisas sâhibi ilim adamlarının ortaya attığı görüşler çu şekilde sıralanmıştır: 1. Uygur far ziyesi, 2. Türkmen far ziyesi, 3. Yağma far ziyesi, 4. Karluk far ziyesi, 5. Karluk-Yağma far ziyesi, 6.  igil far ziyesi, 7. T’u-chue (Kök Türk) far ziyesi.⁹

Pritsak, doğru bir net ceye ulaşmak için ileri sürülen bütün görüşlerin sağlam delillerini kabûl etme gerekliliğine dikkat çekmiştir. Ona göre bir far ziedeki delillerin doğruluğu, diğerlerindekilerin doğruluğunu bertar f etmektedir. Fakat kendisi Kara Hanlıların T’u-chue h ned nının bir kolu olan Karluklara bağlamaktadır.¹⁰ Reşat Genç ise; Barthold, Minorsky ve Faruk Sümer’in de belirttiği gibi devleti kuranların Yağmalar olduğunu ifâde etmektedir. Zirâ Hud d ’l- lem’e göre Uygurların bir kolu olan Yağmalar Kaşgar ve Artuç kasabalarını ellerinde bulundurmakta idi. Kaşgar bilindiği üzere Kara Hanlı Devleti’nin teşekkülü sürecinde başlıca merkezlerden birisi iken Artuç’ta ise Kara Hanlı h k md r  ilesinin mez rlığı mevcuttur. Yine Genç’e göre Uygur Devleti’nin yıkılması  zerine Yağmalar batı yönünde göç ederek

⁷ Reşat Genç, a.g.m., sf. 138.

⁸ Abdülkerim  zaydın, ‘‘Karahanlılar’’, *D A*, C. 24, TDV Yayınları,  stanbul 2001, sf. 404.

⁹ Reşat Genç, a.g.m., sf. 139.

¹⁰ Pritsak, a.g.m., sf. 252.

Kaşgar bölgesini Karluklar'dan alıp kendilerine yurt edinmişler, daha sonraki devirlerde ise İli Vâdisi ve Balasagun'a kadar sınırlarını genişletmişlerdir. Han unvanını kullanmaları ise Uygur hükümdâr âilesi ile olan sıkı münâsebetlerinden kaynaklanmış olmalıdır.¹¹ Bunun yanısıra hükümdâr unvanlarında kullanılan *arslanın* Çigillerin; *buğranın* ise Yağmaların ongunu olduğuna dâir izâhlar da mevcûttur.¹²

C-KARA HANLI DEVLETİ'NİN TEŞEKKÜLÜ VE İLK DEVİRLERİ

840 yılında Ötüken merkezli Uygur Devleti'nin yıkılmasının ardından, Uygurlar'a bağlı bir kavim olan ve Uygur hükümdâr âilesinden başbuğların idâresinde bulunan Yağmalar batı yönüne doğru çekilerek Kaşgar yöresine gelmiş ve bâzı yerleri Karluklar'dan alarak hâkim duruma yükselmişlerdir. Kaynaklara göre, bu bölgede yaşayan Karluklar'dan bir bölük Yağmalar'ın hâkimiyeti altına girmişti. Daha sonra Yağmalar'ın Çu ve İli vâdilerine hâkim olduklarına şahit olmaktayız. Onların bölgede yayılmaları nefîcesinde Çu Nehri boyundaki Balasagun da ehemmiyet kazanacak ve Kaşgar ile birlikte devletin en mühim merkezi hâline gelecektir.¹³

Kara Hanlı Devleti'nin tespît edilmiş ilk hükümdârı Bilge Kül Kadir Han'dır. Fakat kaynaklar, onun saltanâtı husûsunda yeteri kadar bilgi vermemekle birlikte bu dönem Türkistan'da Şaş (Taşkent) bölgesinin İslâmiyet'i kabûl etmiş olduğunu ifâde etmektedirler.¹⁴ Pritsak, Cemâl Karşî'den naklen Bilge Kül Kadir Han'ın Maverâünnehir'de hâkimiyetini durmadan genişleten Samânîler'e karşı mücâdele etmek zorunda kaldığını fakat İsficâb'ı kaybettiğini belirtmektedir. Kendisi, Bilge Kül Kadir Han'dan sonra yerine geçen iki oğlunun idâreyi üstlendiklerini ifâde etmiştir. Onlardan ilki olan Bazîr Arslan Han Balasagun'da *Büyük Kağan* sıfatıyla, ikincisi Oğulçak Kadir Han ise *Ortak Kağan* olarak Tıraz

¹¹ Reşat Genç, a.g.m., sf. 139-140.

¹² Peter Golden, "The Karakhanids and Early Islam", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed: Denis Sinor, Cambridge University Press, Cambridge 1990, sf. 356.

¹³ Reşat Genç, a.g.m., sf. 142-143.

¹⁴ Reşat Genç, sf. 143.

ve sonraki devirlerde Kaşgar'da hüküm sürmeye başlamıştır.¹⁵ Reşat Genç, Pritsak'ın bu görüşlerine karşı çıkmıştır. Genç'e göre Kara Hanlılar'da *ortak kağanlık* gibi bir mefhûm olmamakla birlikte X. asrın ilk yarısı sonlarına kadar Kara Hanlı hanedânının Balasagun ile ilişkisine dâir kesin bir delîl mevcûd değildir. Cemâl Karşî ve Satuk Buğra Han Menkıbesi'nin devamlı surette Kaşgar'dan bahsetmesi de Kara Hanlı âilesinin asıl yurdunun burası olduğunun ispâtı niteliğinde olup yukarıda da belirttiğimiz üzere âile mezarlığı da bölgedeki Artuç'ta bulunmaktadır.¹⁶

Bu sıralarda Samânîler arasında bir iç karışıklık vukû bulmuştu. Bu çatışmalardan faydalanan Oğulçak, Samânî topraklarına saldırmış; yeğeni Satuk Buğra Kara Han b. Bazîr Han ise Oğulçak'a sığınan bir Samânî şehzâdesi ile birlikte Nişaburlu Ebu'l-Hasan Muhammed b. Süfyân el-Kelemâtî'den etkilenerek İslâm dinini benimsemişti. *Abdülkerim* adını alan Satuk, amcası Oğulçak ile mücâdeleye girişerek muvaffak oldu. Kaynaklarda "*el-mücâhid*" ve "*el-gâzî*" olarak bahsolunan Satuk'un, gayrimüslim olan soydaşlarına karşı da mücâdele ettiği ve Kara Hanlılar'ın batıdaki topraklarında İslâmiyet'in yayılması için çalıştığı belirtilmektedir. Satuk Buğra Han'ın İslâmiyet'i kabûl etmesi ile birlikte Samânî-Kara Hanlı mücâdelesini yerini dostluk ve işbirliğine bıraktı. Satuk Buğra Han 955 yılında vefât etmiş ve Artuç'ta defnedilmiş, yerine ise oğlu Musâ Tonga İlig başa geçmiş fakat çok geçmeden yerini kardeşi Baytaş Arslan Han'a bırakmıştır. Baytaş Arslan Han devri Kara Hanlılar'ın İslâmiyet'i geniş bir zümreye yaydığı bir dönemi işâret etmektedir. Kaynaklara göre 960 yılında ikiyüzbin çadırılık bir Türk topluluğu müslümân olmuştu. Aralarında Yağma, Karluk, Çiğil ve Tuhsı gibi Türk kavimleri de yer almakta idi.¹⁷

Baytaş'ın yerine geçen ve kaynaklarda "*el-harîk*" ve "*eş-şehîd*" olarak zikredilen oğlu Ebu'l-Hasan Ali tıpkı babası gibi İslâm dininin yayılmasına hizmet etmiş, bu amaçla yaşanan mücâdelelerden birisinde ise 998 yılında şehîd

¹⁵ Pritsak, a.g.m., sf. 253.

¹⁶ Reşat Genç, a.g.m., sf. 143.

¹⁷ Abdülkerim Özaydın, a.g.m., sf. 405-406; Reşat Genç, a.g.m., s. 143-144.

düşmüştür. Diğer taraftan bu dönem Fergana bölgesi Samânîlerin elinden alınmıştır. Bu dönem devletin batı kısmını idâre eden kardeşi Kılıç Buğra Han Hârun ise, 990 yılında İsficâb ve 992 yılı başlarında Semerkand'da hâkimiyet kurmuş ve ardından Samânî başkenti Buhara'ya girmiştir. Kendisi burada fazla kalamamış, hastalığı sebebiyle Kaşgar'a dönerken Koçkarbaşı'nda vefât etmiştir. Bu hâdisenin ardından devletin batı kanadını idâre ve Samânîlere karşı mücâdeleyi sürdürme vazîfesi, Ali Arslan Han'ın oğullarından Nasr b. Ali'ye devredilmiştir. Kaynaklarda İlig Han olarak da zikredilen Nasr b. Han babası adına 998 yılına ve onun ardından ise kardeşi Ebû Nasr Ahmed b. Ali (Togan Han) 1017 yılına kadar babaları adına batıda hüküm sürmüşlerdir. Togan Han aynı zamanda Abbâsî Halîfesi'ni de ilk tanıyan Kara Hanlı idârecisi olarak dikkat çekmektedir.¹⁸

Babasının yarım bıraktığı tamamlamak için İlig Nasr Han'ın batı yönünde birtakım faâliyetlere giriştiğini görmekteyiz. Bu dönem Samânî Devleti'nin içerisinde bulunduğu karışık vaziyetten istifâde etmek isteyen İlig Nasr Han; Fâik el-Hâssa, Ebû Ali Simcûrî ve Sebük Tegin arasında başlayan mücâdeleye müdâhîl olarak Fâik'in teşvîki ile 996 yılında Samânî topraklarına yürüdü. Bu harekât netîcesinde Sebük Tegin'in aracılığıyla yapılan antlaşma gereğince Sirderya havzası Katvan'a kadar Kara Hanlılar'a bırakılmıştır. 997 yılında Buhara üzerine başarısız bir sefer düzenleyen İlig Nasr Han, iki yıl sonra hiçbir mukâvemetle karşılaşmadan şehri zapt etti. Kendisi Samânî hanedânı mensûplarını Özkent'e sürmüş, bölgeye kendi idârecilerini tâyin ederek Özkent'e dönmüştür. Samânîler Devleti böylece ortadan kalkmış oluyordu. Bir Samânî şehzâdesi olan İsmâil b. Nuh her ne kadar Kara Hanlılar'ın elinden kaçmaya muvaffak olarak Arslan Yabgu'nun desteğini arkasına alıp birtakım başarılar kazandıysa da kendisi 1005 yılında ortadan kaldırılmıştır.¹⁹

İlig Nasr Han böylelikle Maverâünnehir'in tek hâkimi hâline gelmiş ve bu kez yönünü Gazneliler'in idâresi altında bulunan Horasan'a çevirmişti. Gazneli

¹⁸ Reşat Genç, sf. 144-145.

¹⁹ Abdülkerim Özaydın, a.g.m., sf. 406.

Mahmud'un Hindistan'da seferde olmasından faydalanan İlig Nasr Han, 1006 yılında Horasan üzerine birisi Sübaşı Tegin, diğeri ise kardeşi Cafer Tegin'den oluşan iki ordu sevk etti. Bu ordular Hind Seferi'nden süratle dönen Gazneli Mahmud tarafından yenilgiye uğratılmışlar fakat İlig Nasr Han Horasan'dan vazgeçmeyerek Hotan hâkimi bulunan Yusuf Kadir Han'dan yardım istemiştir. 1008 yılında Belh yakınlarında yapılan savaş, Gazneli Mahmud'un fillerle takviye edilmiş ordusunun üstünlüğü ile neticelendi. Bu yenilgi, Kara Hanlı hânedânında birtakım iç huzursuzluklara yol açmış, İlig Nasr Han Gazneliler karşısında kendisine yardım etmeyen ağabeyi büyük kağan Togan Han'a karşı harekete geçmiştir. Togan Han ise bu hâdise karşısında Gazneli Mahmud ile antlaşma yoluna giderek aradaki gerginliği iyice tırmandırdı. İlig Nasr Han'ın 1011-12 yıllarında Kaşgar'a düzenlediği sefer hava koşulları nedeniyle sonuçsuz kalmış, bunun üzerine iki kardeş aralarındaki meselenin hâlli için Gazneli Mahmud'a başvurmuşlardır. Netîce itibâriyle Sultan Mahmud'un aracılık etmesi ile çok geçmeden arada barış sağlandı fakat İlig Nasr Han aynı yıllarda 1012-1013 arasında vefât etti.²⁰

Maverâünnehir'de İlig Nasr Han'dan sonra hâkimiyet kardeşi Arslan İlig Han unvanlı Mansur'a geçti. Kendisi kısa süre içerisinde hânedanın en meşhûr hükümdârlarından birisi olmuş; iktidârını Talas, Şaş, Tünhas, Binhas, Fergana, Özkent, Hocend, Uşrusana, ve Buhara da tanıtmıştır, kardeşi Muhammed b. Ali de kendisine biât etmiştir.²¹ Bu gelişme üzerine Togan Han, bu iki kardeş üzerine harekete geçtiyse de Ali Tegin'in Arslan İlig Han'ın eline düşmesi muvaffakiyet kazanamadığını göstermektedir. Bunun yanısıra o, Balasagun'a sekiz günlük bir mesafeye kadar yaklaşan ve aralarında Kıtaylar'ın da bulunduğu gayrimüslim göçebelere yönelik bir harekâta girişmiş ve onları bölgeden çıkarmayı başarmıştır. Togan Han 1017-1018 sıralarında vefât etti. Kendisinden sonra tek kuvvetli aday olarak ön plana çıkan Arslan İlig Han'a karşı Yusuf Kadir Han taht üzerinde hak iddiâsında bulunmuş ve bu maksatla Gazneli Mahmud ile ittifak yapmıştır. Sultan Mahmud'un ona yardım etmek için Maverâünnehir'e girerek

²⁰ Reşat Genç, a.g.m., sf. 146.

²¹ Reşat Genç, sf. 147; Abdülkerim Özaydın, s. 406.

sebebi anlaşılamayan bir şekilde geri dönmesi üzerine Yusuf Kadir Han bu kez de Sultan Mahmud'a karşı Arslan İlig Han ile anlaştı. Bu ittifak, 1019-1020 yılında Sultan Mahmud karşısında Belh civârında ağır bir yenilgi almış, Kara Hanlı askerlerinden pek çoğu Ceyhun Nehri'ni geçerken boğulmuştu. Yusuf Kadir Han yine bir siyâsî manevra ile Gazneli Mahmud ile anlaşma yoluna gitti. Tam bu sıralarda Arslan İlig Han'ın elinden kurtulan Ali Tegin ise Arslan Yabgu ile kuvvetli bir ittifak kuruyor, Buhara'yı Türkmen atlılarının yardımıyla ele geçiriyordu. Bundan kısa bir süre sonra ise Arslan İlig Han dervişliği seçerek tahttan ferâgat etmiş ve yerini Yusuf Kadir Han'a bırakmıştır.²²

Yusuf Kadir Han'ın tahta geçmesinden sonra, kardeşleri Ahmed ve Ali Tegin ona karşı cephe aldılar. Ahmed kendisini büyük kağan ilân etmiş; Balasagun, Hocend ve Fergana'ya hükmetmiştir. Bunun üzerine Yusuf Kadir Han, Gazneli Mahmud'la olan eski ittifâkını yeniledi, zirâ Ali Tegin'in topraklarına sıklıkla tecâvüz etmesinden dolayı o da hoşnutsuz bir hâl içerisindeydi. Bunun üzerine Kaşgar'dan gelen Yusuf Kadir Han ile Sultan Mahmud 1025 yılında bir araya gelmişlerdir. Buluşma, Ali Tegin gâilesinden başka bir de Arslan Yabgu meselesini halletmek üzere tertîp edilmişti. Nitekim arada akrabalık tesîsi yoluyla ittifâk pekiştirilmiş, Ali Tegin bozkıra itilmiş, Arslan Yabgu ise Gazneli Mahmud tarafından bir hile ile hapsedilmiştir.²³ Fakat Sultan Mahmud'un Ali Tegin meselesinin üzerine daha fazla varmadığı anlaşılmaktadır. Herhalde Yusuf Kadir Han'ın, Türkistan'ın tamamına hükmedecek bir rakip olarak tehlikeli bir hâle yükselmesinin istememişti. Nitekim

²² Reşat Genç, sf. 147-148.

²³ Kaynaklara göre Arslan Yabgu o vakitlerde öyle bir mertebeye yükselmişti ki, onunla savaştıktan bütün *Türkistan Melikleri* ve *Efrasiyâblılar* dâima korku içerisindeydiler. Havadaki kuş ve ovadaki ceylân onun okundan kurtulamazdı; şimşek ve yıldırım gibi avının ve düşmanının üzerine atılırdı. Savaştığı herkesi mağlûp ederdi. Gazneli Mahmud ile olan sohbetlerinde kendisinin kudretinin sınırı Sultan'ı açık bir şekilde düşündürmüş olmalıdır. Nitekim Arslan Yabgu'nun Türk kültürüne uygun bir biçimde evvelâ üç gün üç gece misâfir edilmesinden sonra, sarhoşluğundan istifâde edilerek tutsak edilmesi bunun en büyük işâreti olmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. 1, TTK Basımevi, 3. Baskı, Ankara 2000, s. 78-88.

Gazneli Mahmud'un ayrılmasından sonra Ali Tegin yeniden Semerkand ve Buhara'ya hâkim olmuştur.²⁴

Sonraki yıllarda Ali Tegin yerini muhâfaza etmiş, Yusuf Kadir Han ise 1026-1027 yıllarında oğulları ile birlikte önce Özkend'i ardından ise Balasagun'u ele geçirmiştir. 1030 yılında Sultan Mahmud'un vefâtı ise iki hânedan arasında müspet gelişmelere gebe olmayacaktır. Zirâ babasının yerine tahta geçen Sultan Mesûd, 1031 yılında yeni bir akrabalık tesisi için Kara Hanlılar'a bir elçilik heyeti gönderdiyse de Yusuf Kadir Han büyük kağanlık meselesinden ötürü Gazneliler'in tutumu dolayısıyla onları Kaşgar'da iyi karşılamamıştır. 1032 yılında Yusuf Kadir Han vefât etmiş, kendisi Kaşgar'daki *Hakanlar Mezarlığı*'na defnedilmiştir. Bu sûretle onun idâresi altındaki bölgeler Süleyman Arslan Han ile Muhammed Buğra Han'ın hâkimiyeti altında paylaştırılmış bulunuyordu. Bu dönem Gazneliler ile ilişkiler nispeten daha iyi bir sürece girmişti. Sultan Mesûd'un evvelâ Gazneli tahtını ele geçirmek için kardeşi Muhammed'e karşı Ali Tegin'den yardım alması, tahta çıktıktan sonra ise Muhammed Buğra Han'ın Maverâünnehir'e hâkim olması için gayret göstermesi Ali Teginle Sultan'ın arasını açtı. Harezmşah Hârûn ile ittifâk arayışına giren Ali Tegin'in 1034/1035 yılında ölmesinden sonra ise oğlu Yusuf, babasının yarım kalan işini tamamlamış ve Harezmşah Hârûn ile Çağaniyân'ı zaptederek Tirmiz'i kuşatmıştır. Fakat 1035 yılında Harezmşah Hârûn'un ölmesi ile Yusuf bu güçlü râkibe karşı yalnız kaldı. Bunun yanı sıra Selçuklular darıltılmış ve Buhara'dan çıkmalarına sebep olunmuş; İlig Nasr Han'ın iki oğlu Muhammed ve İbrâhim ise güç kazanarak bölgede varlıklarını hissettirmeye başlamışlardı. Müşkül duruma düşen Yusuf Gazneli Mesûd'a başvurmak zorunda kaldı. Kendisi bu müracaatta Huttal'dan vazgeçtiğini belirtmiş ve Süleyman Arslan Han ile barışmaları için Sultan'dan aracılık yapmasını istemiştir.²⁵

Buna rağmen Ali Tegin'in oğulları bir netîce elde edememişlerdir. Bu durumda onlar Yusuf Kadir Han'ın oğullarının yanına kaçmışlar, İlig Nasr Han'ın

²⁴ Reşat Genç, a.g.m., s. 148.

²⁵ Reşat Genç, s. 148-149.

oğulları da Mâveraünnehir'in tamâmı dâhil, devletin batı kısmına hâkim duruma geldiler. Onlar her ne kadar bir süre daha Doğu'ya bağlı olarak hareket ettilerse de, 1046 yılı itibâriyle bağımsız bir politika izledikleri dikkat çekmektedir. Kaynaklar böylelikle, Doğu ve Batı Kara Hanlılar olmak üzere iki farklı devlet teşkilâtının varlığının söz konusu olduğunu belirtmektedir.²⁶

D-BATI KARA HANLILAR DEVLETİ

Devletin ikiye ayrılması ile birlikte, merkez Özkent olmak üzere batıda I. Muhammed b. Nasr hâkim olmuş, asıl kuvvet sâhibi durumda bulunan I. İbrahim b. Nasr ise onun adına Semerkand'da Mâveraünnehir'i idâre etmeye başlamıştır. Muhammed'in 1052 yılında ölümünün ardından İbrahim (Tamgaç Buğra Kara Hakan Ebû İshak İbrahim b. Nasr) devletin tek hâkimi durumuna yükseldi. Kara Hanlı hükümdârlarının en meşhûrlarından olan İbrahim Özkent'e gitmediği için devletin merkezi Semerkand olmuştu.²⁷ Bu yüzden kendisinden uzunca bir süre *Büyük Tamgaç Han* olarak söz edilmiştir. Kendisi mâli konularda iyileştirmelere gitmiş, "Tamgaç dirhemleri" olarak ün kazanan paraları bastırmıştır. Bunun yanı sıra kaynaklar, onun asâyişi koruma, halkın rahatı ve adâlet husûslarında da oldukça ön plana çıktığını belirtmektedirler. Semerkand civârında bolca bulunan bağlardan tek bir gülün dahî koparılmasını emretmiş, aksine hareket edenlerin ise ölüm cezasına çarptırılacağını belirtmişti. Hırsızlık yapan bir çocuğun affedilmesi için bütün devlet erkânı seferber olduysa da affedilmemişti.²⁸

İslâm tarihi kaynaklarına göre âdil ve dindâr bir hükümdâr olan Tamgaç İbrahim Han, devlete âit kararları bizzat kaleme almış, fakîhlerden izin almadan yeni vergiler ihdâs etmemiştir. Buhara ve Semerkand'da birçok hayır müessesesi, medrese ve hastane yaptırmıştı. Mâveraünnehir'de İsmâililer ile mücâdele eden Tamgaç İbrahim Han, Doğu Kara Hanlıların içerisinde bulunduğu durumdan istifâde ederek 1059 yılında onların topraklarına girdi. Bu tarihten itibaren Şâs,

²⁶ Reşat Genç, s. 150.

²⁷ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 6. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 26.

²⁸ Reşat Genç, a.g.m., s. 151.

İlâk, Tünhas ve Fergana’da basılan sikkelerde onun adı mevcuttur. Selçuklular’ın hızla yükseldiği bu dönemde Sultan Alp Arslan Huttel ve Çaganiyân’a zapt ederek Kara Hanlı sahâsına akınlarda bulunmaya başlamıştı. Tamgaç İbrahim Han her ne kadar Halîfe’ye elçi göndererek şikâyetlerini belirtmiş ise de bir netîce alamamıştır. Diğer taraftan, Doğu Kara Hanlı hükümdârları Mahmûd b. Yusuf ve Hasan b. Süleyman da ona karşı harekete geçerek eski topraklarını almak istedilerse de mücâdele barışla noktalanmıştır. Tamgaç İbrahim Han’ın 1068 yılında felç geçirmesi üzerine yerine oğlu Şemsülmülk II. Nasr b. İbrahim geçti.²⁹

Şemsülmülk’ün ilk icrâati, Şâş ve Tünhas’ın vâliliğini yapmakta iken kendisinin hükümdârlığını kabûl etmeyerek isyân eden kardeşine karşı geliştirdi. Bu mücâdele Şemsülmülk’ün lehine sonuçlanmış ve böylece hâkimiyetini pekiştirmiştir. Kara Hanlı ve Selçuklu mücâdelesini yine bu dönemin önemli olgularındandır. 1072 yılı sonbaharında Mâveraünnehir’i ele geçirmek üzere 200 bin kişilik bir ordu ile harekete geçen Sultan Alp Arslan, kendi huzûruna tutsak olarak getirilen Ceyhun ötesi kalelerinden birisinin kumandanı durumundaki Yusufü’l-Harezmî tarafından yaralanmış ve birkaç gün sonra da vefât etmiştir. Bu hadiseden yararlanmak isteyen Şemsülmülk ise derhâl harekete geçerek evvelâ Tirmiz’i, ardından Belh’i zapt ederek yağmalamıştır. Şemsülmülk’ün şehirden ayrılmasının ardından bozulan asâyiş nedeniyle o, şehrin yıkılmasını emretmişti. Fakat ileri gelenlerin af dilemeleri üzerine burada Şemsülmülk adına hutbe okunmuş, yıllık vergi belirlenmiş ve bir hayli de mal yağmalatılmıştı. 1073 yılı başlarında evvelce valiliğini yaptığı Belh’i ele geçirmeyi başaran Alp Arslan’ın oğlu Ayaz, Tirmiz’i alamamıştır. Tirmiz önlerindeki çarpışmada onun askerlerinin bir kısmı öldürülmüş, pek çoğu da Ceyhun’da boğulmuşlardır. Ayaz ise yanında çok az bir kuvvetle geri çekilmeyi başardı.³⁰

Babası Alp Arslan’ın vefâtı ile ortaya çıkan güçlükleri bertaraf eden Sultan Melikşah, 1074 yılında Kara Hanlılar’a karşılık vermek üzere harekete geçti. İlk olarak Tirmiz’i kuşatmış ve şehir ele geçirilmiştir. Burada asâyiş ve güven ortamı

²⁹ Abdülkadir Özeydin, a.g.m., s. 408.

³⁰ Reşat Genç, s. 152.

Emir Savtekin tarafından tesîs edilirken Sultan Melikşah Semerkand üzerine yürüdü. Amacı Şemsülmülk ile hesaplaşmaktı. Türkmen öncü atlıları Semerkand civârında görüldüğü zaman mukâvemet edemeyeceğini anlayan Şemsülmülk, Selçuklu vezîri Nizâmülmülk aracılığı ile af dileyerek barış istemiştir. Sultan ise bu talebe olumlu yanıt vermiş ve Şemsülmülk'ü yerinde bırakmıştır. Bütün bunların dışında Şemsülmülk de tıpkı babası gibi adâleti ile ün salmıştı. Kara Hanlı hükümdârları içerisinde imâr faâliyetlerine en çok ehemmiyet gösteren bir kimse olarak bilinen Şemsülmülk'ün en meşhûr eserlerinden birisi 1078/1079'da yaptırdığı Ribât-ı Melîk'tir. Bir başka Ribâtı ise Semerkand-Hocend istikâmeti üzerindeki Akkütel de idi ki kendisi de burada medfûndur. Ayrıca Buhara yanındaki Şemsâbât ve aynı şehirdeki Mescîd-i Câmî de onun zamânının eserleridir.³¹

Şemsülmülk'ün ardından Kara Hanlı hükümdârı olan Ebû Şûcâ Hızır b. İbrahim hakkında kaynaklarda yeteri kadar mâlûmât bulunmamaktadır. Hızır Han'ın yerine ise küçük yaştaki oğlu Ahmed geçmiş fakat kendisi devlet yönetimindeki tecrübesizliği dolayısıyla ulemâ ile ihtilâfa düşmüştür. Kâdiü'l-kudât Ahmed b. Süleymân'ı öldürmesi, Şafî fakîhi Ebû Tâhir b. Alek'in İsfahan'a giderek kendisini Sultan Melikşah'a şikâyet etmesine yol açtı. Melikşah 1088 yılında Buhara ve Semerkand'ı zapt ederek Özkent'e gelmiş ve Ahmed Han'ı esir alarak İsfahân'a götürmüştür. Kendisi burada bâzı idârî görevlendirmelerde bulunurken Talas, İsficâb ve Balasagun hâkimleri de ona tâbiyetlerini arz ettiler. Sultan bu gelişmelerin ardından Doğu Kara Hanlı topraklarına yönelerek Özkent'e geldi ise de Kaşgar hâkimi Buğra Kara Hakan Hasan da onun adına hutbe okutmuş; böylelikle hem Doğu hem de Batı Kara Hanlılar Selçuklulara metbû kılınmıştır. Fakat bir yıl kadar sonra Kara Hanlı ordusunun Çigil askerlerinin başında bulunan Semerkand nâibi Aynüddeve Selçuklu hâkimiyetine karşı isyân ederek Kaşgar Hanı Kara Hakan Hasan'ın kardeşi ve Atbaşı hâkimi bulunan Yâkub Tegin'i Semerkand'a dâvet edince Melikşah burada otoriteyi tesis etmek amacıyla bir sefere daha çıkmak

³¹ Reşat Genç, a.g.m., s. 152.

durumunda kaldı. Yâkub Tegin ise Semerkand'a ulaştığında Aynüddeve'yi ortadan kaldırmış, bu nedenle Çigiller kendisine düşman olmuşlardı. Melikşah'ın Buhara'ya intikâli ile Yâkub Tegin Atbaşı'na kaçtıysa da yakalanması için peşine bir birlik yollandı. Kardeşi Kaşgar hanı Hasan b. Süleyman'a sığınan Yakub Tegin teslim edilmişti fakar Kâşan Kalesi hâkimi Yınal'ın oğlu Tuğrul Kaşgar hanını esîr etti. Haberi alan Yakub Tegin, kardeşinin saltanâtını devralacağını ifâde ederek muhafızları bol vaatlerle kandırmış ve bir şekilde kurtulmayı başarmıştır. Bu durum karşısında Sultan Melikşah, Tuğrul üzerine yürümeyi düşünüyordu ama ona karşı Yakub Tegin ile anlaşmayı uygun gördü. Hem bu sûretle de Yakub'un Doğu Kara Hanlı Devleti'ne hükümdâr yapılması ile Tuğrul'un saldırılarının önüne geçilmiş olacaktı. Yine bu sıralarda Melikşah'ın elinde esir durumda bulunan Batı Kara Hanlı hükümdârı Ahmed Han, Selçuklulara tâbî olmak kaydıyla makâmına iade edilmiştir. Bir süre sonra ulemâ ile yeniden ihtilâfa düşen Ahmed Han, askerleri ve halkın ileri gelenleri tarafından esir edilmiş ve yargılanmasının ardından 1095 senesinde idâm edilmiştir.³²

Ahmed Han'ın ardından Batı Kara Hanlı tahtına âsiler tarafından Rükneddîn Kılıç Tamgaç Han I. Mesud b. Muhammed geçmiş fakat saltanâtı 1095 yılından 1097 yılına kadar iki yıl gibi bir sürede kısa sürmüştür. Ondan sonra ise Kara Hanlı tahtına Sultan Berkayaruk tarafından üç hükümdâr çıkarıldı. Bunlardan ilk ikisi Süleyman Tegin ve Mahmud Tegin olup kendileri hakkında kaynaklarda çok fazla bir bilgi mevcûd değildir. Üçüncü şahıs ise kaynaklarda Hârûn Tegin ya da Kadir Han Cebrâil b. Ömer olarak zikredilmektedir. Kendisi sadece Mâveraünnehir'i zapt etmekle kalmamış, aynı zamanda Melikşah'ın oğulları arasında zuhûr eden mücâdelelerden de istifade ederek 1102 yılında Selçuklu topraklarına girip Tirmiz'i ele geçirmişti. Fakat aynı yılın Haziran'ında Sultan Sancar tarafından aynı mahâlde öldürüldü. Sultan ayrıca Cebrâil'in yeğeni Muhammed Tegin'i Batı Kara Hanlı Hanı olarak Semerkand'da tahta çıkarmıştır. Muhammed Han Buhara'da büyük imâr faaliyetlerinde bulunmuş, 12 bin kişiden

³² Abdülkadir Özaydın, a.g.m., s. 408-409; Reşat Genç, s. 152-154.

müteşekkil olduğu zikredilen hassâ ordusu ile gayrimüslim Kıpçaklara karşı mücâdele ederek *gâzî* unvanını almıştır. Fakat devleti iyiden iyiye Selçuklu hâkimiyetine girmiş bulunuyordu, sikkelerinde Sultan Sancar'ın adı bulunmakta, Sultan da kendisini "*nâibimiz ve hudûd memûrumuz*" olarak anmakta idi. Ömrünün son yıllarında Muhammed Han felce uğradığından oğulları Nasr ve Ahmed devlet işlerinin yürütülmesi ile vazîfelendirilmişti. Bu sıralarda onun, Selçuklular'dan daha bağımsız bir siyâset tâkip etmesi Sultan Sancar ile aralarını açmıştır. Bu nedenle Sultan, Semerkand'ı zapt ederek devlet hazinesine el koydu ve 1130 yılında Muhammed Han'ı esîr etti. 1132 senesinde ise Merv şehrinde vefât etti. Ayrıca oğlu II. Ahmed Han bir süre Selçuklu hâkimiyetini kabul etmeyerek bağımsız hareket etmiştir. Sultan Sancar onun yerine ilk olarak Hasan Han ve ardından da İbrahim Han'ı tahta çıkardığı belirtilmektedir. Fakat onlar hakkında da yeteri kadar mâlûmât bulunmamaktadır.³³

İbrahim Han'dan sonra 1133 yılında Batı Kara Hanlı tahtına Muhammed Han'ın üçüncü oğlu Mahmud çıkarıldı. Sultan Sancar'ın da yeğeni olan Mahmud Han ona tam bağlı idi. Bu dönem Mâveraünnehir'in Kara Hıtaylar tarafından istilâ edilmesi ardından Mahmud Han onlarla giriştiği mücâdeleyi kaybedince Semerkand'a kaçmak durumunda kalmıştı. Bir süre sonra ise Mâveraünnehir'de yaşayan Karluklar ile arası açılan Mahmud Han, Sultan Sancar'dan; Karluklar ise Kür Han unvanlı Kara Hıtay hükümdârından yardım istemişti. bu hâdise, meşhûr Katvan Savaşı'na neden olacaktır. Selçuklu ve Kara Hanlı müttefik ordusu ve Karluklar ile destekli Kara Hıtay ordusu Katvan bozkırında karşılaşmışlar, Selçuklu-Kara Hanlı kuvvetleri 30 bin kayıp vermiş, Sultan ile Mahmud Han da Horasan'a çekilmişlerdir. Bu gâlibiyet üzerine Mâveraünnehir'i istilâ eden Kara Hıtaylar buradaki Kara Hanlı idâresine dokunmayarak Mahmud Han'ın yerine kardeşi Tamgaç Buğra Han unvanına sâhip olan III. İbrahim'i tahta çıkarmışlardır. Uzunca bir süre onların himâyesi altında devletini idâre eden

³³ Reşat Genç, a.g.m., s. 154-156.

İbrahim Han, Karluklar ile 1156 yılında yaptığı bir savaşta yenilerek öldürülmüştür.³⁴

İbrahim Han ile Batı Kara Hanlı tarihinde İlig Han oğulları kolu son bularak hâkimiyet Ali Tegin ailesine geçmiştir. İbrahim Han'dan sonra tahta çıkan Ali Han Karlukları Mâveraünnehir'den tamâmen çıkarmış, reisleri Yabgu Han ile oğullarını öldürmüştür. Bu sıralarda Kara Hıtaay hükümdârının Karlukları askerlik işinden uzaklaştırma ile yerleşik yaşama geçmesi isteği nedeniyle Karluklar ile Kara Hanlılar arasında uzun yıllar kanlı çatışmalar meydana geldi. Bu çatışmalar 1158 yılında onların mağlûp edilerek bölgeden çıkarılmalarına değin sürmüştür. Ali Han'ın 1160 yılında ölümünün ardından yerine geçen kardeşi II. Mesud Han döneminde de bir müddet karışıklıklar devâm etmiş, çeşitli bölgelerde yaşamlarını sürdüren Karluklar ile Oğuzlara karşı mücâdele edilmişti. Mesud Han'ın Buhara'da giriştiği imâr faâliyetleri ile sanat ve ilim koruyuculuğu dikkat çekmektedir. Kendisinden sonra Batı Kara Hanlı tahtına yeğeni IV. İbrahim, ondan sonra ise Osman Han tahta geçmiştir. Bu dönemler hakkında kaynaklardan teferruatlı bir bilgi yer almamaktadır. Fakat bu dönem, Harezmsahların büyük bir siyâsî kuvvet olarak yıldızlarının parladığı bir döneme denk gelmesi itibâriyle mühimdir. Zirâ hem Kara Hanlı sahâsında, hem de Kara Hıtayların elinde bulunan bozkırlarda hâkimiyeti elde etmek için mücâdeleye girişmiş bulunuyorlardı. Osman Han bu dönem her ne kadar devleti yaşatmak adına doğru adımlar atmış olsa da 1212 yılında Harezmsah Devleti tarafından Batı Kara Hanlı Devleti sonlandırılmıştır.³⁵

E-DOĞU KARA HANLILAR DEVLETİ

Yusuf Kadir Han'ın vefâtının ardından batıda meydâna gelen olaylar netîcesinde buradaki topraklar İlig Nasr Han'ın çocuklarına intikâl etmiş, Yusuf Kadir Han'ın oğulları ise doğuda hüküm sürmeye başlamışlardı. Bahsi geçen kişilerden Şerefüddeve Süleyman Arslan Han 1032 ile 1056 yılları arasında

³⁴ Reşat Genç, s. 156.

³⁵ Reşat Genç, a.g.m., s. 157-158.

hüküm sürmüş olup bu zamanda Müslüman olmayan Türklerle (Yabaku, Basmıl ve Çomullar) mücâdele edilerek itaât altına alındılar. Bu süreç aynı zamanda Balkaş ile Aral Gölü yöresinin bir müddet Kara Hanlı hâkimiyetine girmesi ile sonuçlanırken Bulgar ile Balasagun arasında bulunan 10 bin çadırlık konargöçer Türk unsurlar 1044 yılında İslâmiyet'i kabûl etmişlerdir. Süleyman Arslan Han ile kardeşleri ülkede sükûnet ile düzeni tesis ettikten sonra işbirliği yapmaya karar verdiler. Toplanan kurultayda alınan karara göre Süleyman *Büyük Kağan* olarak Balasagun ile Kaşgar'ı; muhtemelen Kaşgarlı Mahmud'un dedesi olan kardeşi Muhammed, Buğra Han unvanı ile Talas ile İsficâb'ı; diğer kardeşi Mahmud ise devletin en doğudaki eyâletini yönetecekti. Kardeşler Batı Kara Hanlılara karşı işbirliği yaparak Fergana'nın bazı bölgeleri ile Özkent'i ele geçirdiler.³⁶

Kaynaklarda âdil ve dindâr bir hükümdâr olarak tasvîr edilen Süleyman Arslan Han 1056 yılında kardeşi Muhammed'in topraklarına düzenlediği bir sefer sırasında esir düşmüştü. Muhammed bu hâdisenin ardından kendisini Büyük Kağan ilân etmiş, 15 ay kadar devlet idâresinin tepesinde görev aldıktan sonra makâmını büyük oğlu Hüseyin'e (Çağrı Tegin) bırakmıştır. Fakat aynı sene karısı bunu hazmedemeyerek üvey oğlu Hüseyin'i zehirletip kendi oğlu İbrahim'i tahta çıkardı. Batı Kara Hanlı hükümdârı Tamgaç İbrahim Han ise bu iç meseleden faydalanarak Fergana, Şaş ve Tünhâs'ı ele geçirmişti. İbrahim, annesinin kışkırtmaları nedeniyle Barsgan hâkimi Yınal Tegin üzerine yürüyüp burada öldürülünce Doğu Kara Hanlı tahtına 1059 senesinde Tuğrul Kara Han Mahmud getirildi. Kendisi bu yıllarda Kaşgar hâkimi bulunan müstakbel Büyük Kağan Ebû Ali Hasan b. Süleyman ile birlikte Batı Kara Hanlılara kaptırılan toprakları zapt etmek için 1068 itibâriyle Şemsülmülk'e karşı harekâta girişti. İki taraf arasında sınırları düzenleyen bir antlaşma ile Sır Derya'dan Hocend'e kadar Batı Kara Hanlılara, Fergana'nın hemen hemen tamamı da Doğu Kara Hanlılara bırakılmıştır. Tuğrul Kara Han Mahmud'dan sonra tahta çıkan Tuğrul Tegin Ömer de Kaşgar hâkimi Ebû Ali Hasan tarafından ele geçirilmiş, böylelikle

³⁶ Abdülkadir Özeydin, a.g.m., s. 407; Reşat Genç, s. 158-159.

Tabgaç Buğra Kara Hakan Ebû Ali Hasan 1075'te Doğu Kara Hanlıların Büyük Kağan'ı olmuştur.³⁷

Kaynaklar Ebû Ali Hasan 1075 yılında tahta geçmiş olmasına rağmen 1056'dan beri Kaşgar hâkimi bulunmasından ötürü Kara Hanlı tarihinde mühim bir yer işgâl ettiğini belirtmektedirler. Pritsak onun döneminde Kaşgar'ın önemli bir kültür merkezi durumuna yükseldiğini söylemektedir.³⁸ Bu nedenle Kaşgar hâkimi bulunduğu sıralarda Türkçe'nin en kıymetli eserlerinden birisi olan Kutadgu Bilig, 1069-1070 yılları civârında Yusuf Has Hâcib tarafından kendisine ithâf edilmişti. Yine Ebû'l-Fütûh Abdü'l-Gâfir b. El-Hüseyn el-Almâî tarafından kaleme alınan fakat bugüne ulaşmamış Târih-i Kaşgar isimli eser de dikkat çekmektedir. Hattâ Kaşgar'dan çok uzaklarda yazılmış olmasına rağmen Kaşgarlı Mahmud'un büyük eseri Divân u Lügâti't-Türk de aynı kültür dâiresinin bir mahsûlü olmalıdır.³⁹

1103 yılına kadar hâkimiyetinin devâm ettiği anlaşılan Ebû Ali Hasan'ın saltanâtı husûsunda da bilgiler kısıtlıdır. Sultan Melikşah'ın 1089 yılında Özkent'e gelmesi nedeniyle o Selçuklu hâkimiyetini tanımak durumunda kalmıştı. Fakat daha önce de belirttiğimiz üzere, kardeşi ve Atbaşı hâkimi olan Yakub Tegin Semerkand'da tahta çıkmış, ancak Melikşah'ın yaklaşması üzerine Atbaşı'na kaçmıştı. Melikşah'ın emriyle Ebû Ali Hasan kardeşini ele geçirdi fakat Melikşah'a götürüldüğü sırada Kara Hanlı âilesinden Yınal'ın oğlu Tuğrul tarafından esir alınınca Melikşah, Yakub Tegin ile anlaşarak Tuğrul ile olan mücâdeleyi ona bıraktı.⁴⁰

Doğu Kara Hanlılar ile alâkalı bundan sonraki gelişmeler husûsunda fazla bilgi bulunmamaktadır. Fakat Ebû Ali Hasan anlaşıldığına göre bir süre sonra tutsaklıktan kurtulmuş ve yeniden tahta geçmiştir. Kendisinin oğlu olan halefi Ahmed Han 12. asrın ilk çeyreği henüz bittiğinde Kara Hıtayları yenip onların

³⁷ Abdülkadir Özaydın, s. 407-408; Reşat Genç, s. 160.

³⁸ Pritsak, a.g.m., s. 261.

³⁹ Reşat Genç, a.g.e., s. 160-161.

⁴⁰ Reşat Genç, s. 161; Abdülkerim Özaydın, a.g.e., s. 408.

batıya ilerlemelerini bir müddet engellemiştir. Ahmed Han'ın oğlu olan İbrahim Han ise hükümdârlığında göçebe unsurların neden olduğu karışıklıkları önlemekte güçlük çekmesi üzerine Kara Hıtaylar'dan yardım istemiş, bu dâvet üzerine Balasagun'a gelen Kara Hıtaylar bir daha bu şehirden çıkmamışlardır. Balasagun aynı zamanda onların başkenti oldu. İbrahim Han ise Kaşgar'dan devletini idâre etmeye başladı. Bundan sonra tahta Arslan Han unvanı ile II. Muhammed Han, ardından ise oğlu Yusuf Han geçmiştir. Fakat bu dönemler hakkında detaylı bilgi mevcûd değildir. Yusuf Han'dan sonra iktidârı devralan oğlu III. Muhammed döneminde ise Küçlük Han Kara Hıtayları yenmiş ve III. Muhammed'i ise Kür Han'ın sarayından kurtararak Doğu Kara Hanlı tahtına oturması için Kaşgar'a göndermişti. Bu sıralarda Kaşgar'ın ileri gelen âilelerinin başı çektiği bir isyan vukû buldu ve onlar hükümdârı daha Kaşgar'a varmadan 1210/1211 yılında öldürdüler. Küçlük Han bu hâdise üzerine Kaşgar'a gelerek şehri ele geçirdi ve birçok isyancıyı öldürdü. Bu durum, aynı zamanda Doğu Kara Hanlılar Devleti'nin iktidârdan çekildiğinin de bir habercisi idi.⁴¹

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Daha evvel de belirttiğimiz üzere Türklerin kurduğu en yüksek siyâsî teşekküllerden birisi olan Kara Hanlılar ile alâkalı çalışmalar Batı ilim câmiâsında başlamış ve zaman içerisinde Türk, Rus ve Avrupalı birçok şarkiyâtçı bu alanda çeşitli eserler ortaya koymuşlardır. Kara Hanlı ismi, devlet teşkilâtı, kültür ve geleneği onların İslâmî devir öncesi Türk devletlerinin bir tâkipçisi olduklarını ortaya koymaktadır.

Kara Hanlıların menşeleri husûsundaki tartışmalar, pek çok ilim adamının muhtelif yorumları etrâfında şekillenmiştir. Pritsak'ın yorumları aksine Barthold, Minorsky ve Sümer gibi büyük mütehassıslar, onların Uygurların bir kolu olan Yağmalar'dan neşet ettiğini belirtmişlerdir. Devletin kuruluş ve gelişiminde de işte bu kimlik etkili olmuş, onlar devlet idâresinde tanıdıkları ve âşinâ oldukları eski geleneklerini sürdürmüşlerdir. Her ne kadar yönetimin Doğu ve Batı olarak

⁴¹ Reşat Genç, s. 161-162.

iki ayrı kanattan sürdürülmesi devlet teşkilâtında birtakım olumsuz gelişmelere sebep olsa da bu sistemin tâ Hunlar çağından beri mevcûd olduğu mâlûmdur. Merkezîleşme yolundaki bâzı teşebbüsler de yine bu anlayış ve geleneğe bağlı olarak sonuçsuz kalmıştır.

Kara Hanlıların tarih sahnesinde bulunduğu dönem, yine pek çok kudretli Türk ve İslâm idârelerinin vâr olduğu bir döneme rastlar. Onlar; Samânî ve Gazneli gibi büyük devletler ile rekâbet içerisinde iken Türkmen atlılarının Batı’da, Cend şehrinde temelini attıkları Selçuklu Devleti’nin resmen kuruluşuna dek olan harekâtı, bölgedeki iktidâr mücadelesine büyük oranda tesîr etmiştir. Bu ortamda Kara Hanlılar’ın kendi içerisindeki ihtilâflar ise onların Doğu ve Batı olarak iki ayrı bölgeden yönetilmeye başlanmasıyla neticelenecektir.

Kara Hanlı iktidârı, Türk kültürünün en mühim eserlerinden bâzılarının ortaya konulduğu bir döneme tesâdüf eder. Kaynaklarda, devletin doğu kanadında Ebû Ali Hasan hükümdârlığı sürecinde Kaşgar’ın büyük bir kültür merkezi hâline dönüştüğü belirtilmektedir. Yusuf Has Hacib’in *Kutadgu Bilig*, Ebû’l-Fütûh’un *Târih-i Kaşgar* ve Kaşgar’dan çok uzaklarda yazılmış olmasına rağmen Kaşgarlı Mahmud’un *Divân u Lügâti’t-Türk* adlı eserlerinin; Türk dili, tarihi, kültürü ve içtimâiyatı için âbide niteliği taşıdığı açıktır. Daha kapsamlı çalışmalarda Kara Hanlı tarihi değerlendirilirken bu eserlere de muhakkak ayrı bir başlık açılmalıdır.

KAYNAKÇA

BARTHOLD, V.V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1990.

GENÇ, Reşat, ‘‘Karahanlılar’’, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, C. 6, Çağ Yayınları, İstanbul 1989.

GOLDEN, Peter, ‘‘The Karakhanids and Early Islam’’, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed: Denis Sinor, Cambridge University Press, Cambridge 1990.

GÖMEÇ, Saadettin, ‘‘Kara Unvânı ve Kara Hanlıların Menşei Üzerine’’, *History Studies*, 2/2, 2010.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1956.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. 1, TTK Basımevi, 3. Baskı, Ankara 2000.

Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvân ü Lugâti’t-Türk*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007.

MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 6. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2011.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, ‘‘Karahanlılar’’, *DİA*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001.

PRITSAK, Omelyan, ‘‘Kara-Hanlılar’’, *İA*, C. 6, Maarif Basımevi, İstanbul 1955.

TOGAN, Z. Velidî, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C. I, II. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.